

Малихін О. В.,
професор кафедри теорії та історії педагогіки
Гуманітарного інституту
Київського університету імені Бориса Грінченка
доктор педагогічних наук, професор

**ІДЕЇ САМОСТІЙНОСТІ В НАВЧАННІ ТА ВИХОВАННІ В
РОБОТАХ КЛАСИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ
(К. УШИНСЬКИЙ, Б. ГРІНЧЕНКО, В. СУХОМЛИНСЬКИЙ) ТА ЇХ
ВИКОРИСТАННЯ У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА**

У статті висвітлено та узагальнено ідеї самостійності в навчанні та вихованні в роботах класиків української педагогіки (К. Ушинський, Б. Грінченко, В. Сухомлинський) та окреслено напрями їх використання у підготовці майбутнього педагога.

Ключові слова: *формування й розвиток особистості, самостійність навчання та виховання.*

Теоретичні та практичні аспекти й закономірності формування особистості педагога так чи інакше виходять з позиції активності й самостійності як провідних рис, інтегральних і визначальних характеристик його цілісної особистості. Розгляд цих питань відбувається ще з давніх часів, їх обґрунтування знаходимо у філософській думці Античності (Аристотель, Демокрит, Платон, Сократ) й у повчаннях Володимира Мономаха, у працях часів епохи Відродження (П. Беринда, І. Вишенський, Ю. Дрогобич, М. Монтень, Е. Роттердамський, П. Русин, Є. Славинецький та ін.) і Просвітництва (М.С. Головін, Я. Козельський, Я.-А. Коменський, М.В. Ломоносов, Й.-Г. Песталоцці, Ф. Прокопович, І.Т. Посошков, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, Х.А. Чеботарьов та ін.), у роботах видатних вітчизняних мислителів і педагогів (В.Г. Белинський, О.І. Герцен,

М.О. Добролюбов, М.Г. Курганов, О.М. Острогорський, М.І. Пирогов, Д.І. Писарев, В.О. Сухомлинський, Л.М. Толстой, К.Д. Ушинський, М.Г. Чернишевський, К.П. Яновський та ін.), представників західної педагогіки (А. Дістервег, Дж. Дьюї, М. Монтесорі) й української національної педагогіки (Х.Д. Алчевська, Б.Д. Грінченко, О.В. Духнович, П. Куліш, М.О. Корф, Т.Г. Лубенець, Ю.А. Федькович).

Історико-педагогічний аналіз проблеми самостійної навчальної діяльності ХІХ століття не може бути ґрунтовним і достатньо повним без звернення до педагогічного спадку видатного педагога-теоретика, педагога-філософа К. Д. Ушинського.

Перед школою, за К. Д. Ушинським, стоять дві цілі: формальна й реальна. Формальна полягає в розвитку розумових здібностей учня, його спостережливості, пам'яті, уявлення, фантазії й розуму. Учні не лише повідомляють ті чи інші знання, але в ньому розвивається бажання й здатність *самостійно*, без учителя набувати нових знань, а також отримувати корисні знання не лише з книг, але й із оточуючого його життя. За наявності такої розумової сили, яка забезпечує спроможність здобувати корисні відомості, *людина буде вчитися все життя*, що підкреслював К. Д. Ушинський, звичайно, і зумовлює одне з найголовніших завдань будь-якого шкільного учіння. Ціль реальна також важлива, як і формальна, оскільки одні лише досконало засвоєні розумом знання, що перетворилися на ідеї, формують розум реально. Учіння є працею й повинно залишатися нею, але працею, сповненою мислення, таким чином, щоб суто інтерес учіння залежав від серйозної думки, а не від яких-небудь прикрас, які не стосуються справи [3].

Великий педагог був переконаним, що *формування й розвиток вільної, самостійної й активної людської особистості* виступає необхідною умовою суспільного розвитку, не випадково однією з умов успішного навчання К. Д. Ушинський вважав свідомість й активність учнів у процесі навчання («ясність», «самостійність тих, хто навчається»).

Процес навчання К. Д. Ушинський уявляв собі як свідомий процес переходу від незнання до знання. Для досягнення свідомості й активності учнів у процесі засвоєння знань і навичок учений вважав за необхідне наблизити їх до наукового розуміння предмету. Він вважав основою будь-якої ясності в навчанні *прагнення дитини до самостійної діяльності* й засуджував схоластичну систему навчання, яка будувалась на принципі пригнічення в дітях будь-якої *самодіяльності*, творчості й ініціативи. «Не педагогічно ... поводить... той, хто, будучи не в змозі підійняти дитину до розуміння якого-небудь предмету, намагається понизити цей предмет до рівня дитячого розуміння» [6, с. 245].

У працях видатного педагога розглядається ще один засіб розвитку *самостійності мислення* – наочне навчання, яке на думку К. Д. Ушинського, – «це таке учіння, яке будується не на абстрактних уявленнях і словах, а на конкретних образах, які безпосередньо були сприйняті дитиною: чи то ці образи сприйняті в процесі самого учіння під керівництвом наставника, чи раніше завдяки *самостійним спостереженням* дитини...» [6, с. 265].

Основною формою самостійної роботи К. Д. Ушинський убачав домашню навчальну роботу учнів, зазначаючи, що «без домашніх уроків учіння може просуватися вперед лише дуже повільно» [4, с. 156].

Матеріал підручників «Рідне слово» й «Дитячий світ», створений педагогом для учнів молодших класів підібрано й розташовано таким чином, щоб спонукати їх *самостійно розв'язувати* складні, але помірні задачі, щоб «дитя поступово переходило від явищ простих до явищ ускладнених» [5, с. 252].

Окремо варто зупинитися на ідеях самостійності, послідовності, системності в організації навчання у педагогічній спадщині Бориса Дмитровича Грінченка, оскільки саме питання самостійності в навчанні, прагнення до самоосвіти окремо не висвітлювалися у вивченні його багатогранного дидактичного доробку у поєднанні з провідною концепцією

його педагогічної діяльності – виховання національної самосвідомості особистості.

Б. Грінченко у своїх педагогічних працях наголошував, що нова школа покликана запроваджувати в освіті розвивальний, виховуючий характер. Сутність народної школи полягає, на думку педагога, у тому, щоб виховати розум дитини, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною для подальшої діяльності. І саме в цьому убачаємо раціональність використання його педагогічного доробку в контексті підготовки майбутніх учителів до творчої самостійності у власному професійно-педагогічному становленні. Педагогічна постать Б. Грінченка може бути прикладом і взірцем постійного саморозвитку та самовдосконалення, спрямованого на власне зростання у педагогічній майстерності задля забезпечення особистої здатності до самостійного здобуття знань.

Б. Грінченко переконливо доводив відстоювання позиції педагога у баченні, що всі знання, яких учень набуває в школі, мають бути здебільшого засобами для розвитку розумової сили учнів і всі предмети її навчального курсу повинні строго відповідати цій меті. Задля того щоб розвивати розумові здібності дітей, говорив відомий педагог-просвітитель, учитель має на засадах власної самостійності добирати різноманітні методи навчання. Він залучав усіма можливими способами своїх учнів до *самостійного читання*, написання рецензій на прочитані книги, обговорення прочитаного. Б. Грінченко на ґрунті свідомого засвоєння кращих надбань світової педагогічної думки та поєднання їх з національними традиціями виховання та формування особистості, з потребами духовного відродження української нації у своїх науково-педагогічних, педагогічних працях, художніх творах, що торкаються проблем освіти, визначив усі найважливіші аспекти наукової педагогіки (*мета, завдання, принципи, зміст, форми й методи навчання та виховання дитини*). У його педагогічній спадщині значну увагу приділено й загальнокультурній, професійній підготовці вчителя.

Видатний просвітитель був переконаний, що від світоглядних і морально-етичних позицій педагога невіддільні його професійні якості. Створюючи образ учителя національної школи, Б. Грінченко належну увагу приділив його професійній підготовці. Учитель повинен добре знати предмет, володіти методикою його викладання, що передбачає хороші навички роботи з діючими підручниками, *творчий самостійний підхід* до застосування всіх можливих форм і методів навчання. Важливою рисою педагога є також рівень його *науково-педагогічного мислення (яке неможливе без відповідного рівня самостійності)*, глибиною якого відзначався Б. Грінченко. Цей талановитий педагог творчо опрацював та узагальнив вітчизняний і зарубіжний досвід навчання й виховання (саме в невідривному поєднанні), засвоїв народну основу педагогічних систем, що полягає в урахуванні мови, культури, характеру, побуту, історії конкретної нації, і створив власну педагогічну систему, головним принципом якої є принцип національного самоусвідомлення.

Висуваючи надзвичайно високі вимоги до вчителя, Б. Грінченко, перш за все, намагався їм відповідати. Відомо, що аутентична педагогічна система Б. Грінченка спирається на народну педагогіку, адже це є те вічне, невичерпне джерело навчально-виховної мудрості. Педагогічні інтереси Грінченка стосувалися насамперед дидактики. Свої дидактичні принципи педагог утілював у власній педагогічній діяльності, пропагував у науково-педагогічних і публіцистичних працях. Б. Грінченко наполегливо закликав до створення справжнього національного культурного середовища, у якому важливе місце надавав народним бібліотекам і театру, художній літературі й пресі (у цих заходах убачаємо створення умов для *самостійного навчання, самоосвіти*).

Викладач, на погляд Б. Грінченка, повинен відзначатися своєю справедливістю, витриманістю, щирістю; йому потрібно бути діяльним, добре володіти словом, висловлюватися ясно, голосно, *уміти спонукати та зацікавлювати студентів до навчання* (можна трактувати цю ідею як

спонукання до самоосвіти в сучасному її розумінні). Він виробив оригінальну систему виховання й навчання, творчо засвоївши педагогічну спадщину західно-європейських і російських учителів, досвід навчання й виховання у братських школах України й Білорусії, багату культуру української етнопедагогіки.

Отже, вивчення педагогічної спадщини Б. Грінченка є невичерпним джерелом актуалізації професійно-педагогічної підготовки сучасного вчителя в контексті формування його самостійності в навчальній діяльності, потреби в самоосвіті.

Звернемося також до педагогічної спадщини класика сучасної педагогічної науки В. О. Сухомлинського. У своїх описах практичного досвіду виховання він говорить про інтелектуальну активність, *формування самосвідомості й самооцінки*, про самовиховання й те, як спонукати до самовиховання в праці й навчанні, як виховувати *самодисципліну* в розумовій праці, і навіть про *самоосвіту* й формування потреби учнів у ній. В. О. Сухомлинський наголошує на цілеспрямованому й керованому розвитку індивідуальних нахилів школярів і запобіганні процесів, що перешкоджають *самостійності*: «ми ...надаємо широкі можливості для вияву ініціативи, не регламентуємо самостійність нормами й правилами, що сковують особистість ...» [1, с. 322]. І далі: «Індивідуальні задатки в умовах відповідного виховання сприяють розвиткові індивідуальних особливостей розуму» [1, с. 325].

У контексті висвітлення положень самовиховання звучать також думки педагога стосовно необхідності здійснення *самооцінки*: «Правдива оцінка самого себе – що я вже можу й чого не можу, як я просуваюся до тієї вершини самовдосконалення, досягнувши якої, я маю право сказати: я господар своєї волі ...» [2, с. 600]. Наведене твердження доводиться також тезою про те, що «... є ще одна умова, без якої неможливе *самовиховання*. Вона, ця умова, лежить між волею педагога й волею вихованця, вона ніби об'єднує виховання й самовиховання в єдине ціле. Ця умова – усвідомлення

вихованцем свого власного становлення; розуміння й переживання того, що сьогодні я став кращим, ніж учора» [2, с. 606]. Наведена думка видатного педагога є цінною також з позиції зазначеної єдності вчителя й вихованця, їх спільних зусиль, без чого не може бути досягнуто бажаного результату як у самовихованні, так і (проводячи паралель далі) у *самонавчанні*, про що йдеться далі в роздумах В. О. Сухомлинського. Убачаємо в його твердженнях одні з перших порад щодо організації власного самонавчання, яке, на теоретичному рівні, розуміємо як складову самостійної навчальної діяльності.

Видатний педагог пропонує 15 порад щодо виховання *самодисципліни* в розумовій праці. Зупинимось на деяких з них, котрі є надзвичайно актуальними щодо організації й здійснення саме самостійної навчальної діяльності.

«Умійте визначати систему розумової праці – пише В. О. Сухомлинський, – мова йде про співвідношення головного й другорядного» [2, с. 616]. Саме вміння визначати головне й другорядне є однією з провідних основ уміння орієнтуватися в сучасному постійно збільшуваному інформаційному просторі, особливо коли поряд немає педагога, який би настановив на правильний шлях у відборі того навчального матеріалу, який конче потрібно опанувати на даному етапі самостійно.

«Умійте створювати собі внутрішні стимули» [2, с. 616]. Без наявності свідомих і важливих внутрішніх стимулів неможливо ефективно засвоювати знання взагалі, а самостійно тим більш.

«Учіться полегшувати свою розумову працю в майбутньому, тобто створювати резерв часу для майбутнього» [2, с. 617]. Проблема раціонального розподілу часу під час навчання завжди була й залишається досить важливою, а коли мова йде про самонавчання вона перетворюється на одну з головних, оскільки, на жаль, ще не увійшло в усталену практику визначати й рекомендувати доцільні часові витрати при опануванні певних

обсягів навчальної інформації, коли це передбачено робити самостійно. Звичайно, можна говорити про те, що в кожному окремому випадку й для кожного окремого студента згадані часові витрати будуть різними, але ж запровадження таких усереднених і виважених норм надасть можливість студенту, на нашу думку, у процесі самонавчання порівнювати свої власні часові витрати з пропонованими, що забезпечить можливість коригування їх у подальшій роботі. Тому ця проблема варта того, щоб над нею працювати.

Далі В. О. Сухомлинський говорить про те, що «для кожної роботи шукайте найраціональніші способи розумової праці» [2, с. 617]. І цю тезу не можна залишити поза увагою в контексті організації самостійної навчальної діяльності, оскільки її реалізація забезпечуватиме й економію часу, про що було згадано, і безпосередньо впливатиме на якість засвоюваного самостійно знання, оскільки «у години зосередженої розумової праці кожен має працювати цілком самостійно» [2, с. 617].

Й остання з його порад звучить заклик до постійного самостійного поповнення знань: «Не припиняйте розумової праці ніколи. ... Кожен день нехай збагачує вас інтелектуальними цінностями – у цьому одне з джерел часу, необхідного для розумової праці в майбутньому. Пам'ятайте, що чим більше ви знаєте, тим легше буде вам оволодівати новими знаннями» [2, с. 618].

Таким чином, в роботах видатного українського педагога В. О. Сухомлинського було закладено певні теоретичні основи для розвитку й становлення теорії самостійної навчальної діяльності в цілому й організації самостійної навчальної діяльності студентів вищих навчальних закладів зокрема, оскільки в них ідеться про те, як мають здійснюватись основні навчальні дії під час самостійного засвоєння знань.

Підсумовуючи здійснений аналіз української класичної педагогічної спадщини на предмет започаткування ідей самостійності в навчанні та вихованні в контексті дослідження проблеми формування особистості майбутнього педагога, маємо констатувати факт невичерпності педагогічного

доробку К. Д. Ушинського, Б. Д. Грінченка та В. О. Сухомлинського, який може бути активно використаним. По-перше, через те, що власне постаті видатних просвітителів є надзвичайно яскравим прикладом незалежного самостійного пошуку на тлі української національної ідеї, спрямованої на формування вільної в думках і діях самосвідомої особистості. По-друге, з причини того, що вивчення педагогічної спадщини видатних педагогів потребує подальшого глибинного аналізу на предмет виявлення іноді з першого погляду прихованих, але надто корисних для використання, дидактичних ідей щодо самостійного неперервного навчання (на ґрунті інтегральної єдності з вихованням) в усіх його виявах.

Джерела:

1. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. У 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський; [ред. кол. А.Г. Дзеверін і ін.]. – К.: Рад. школа, 1979. – Т. 3. – 719 с.
2. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. У 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський; [ред. кол. А. Г. Дзеверін і ін.]. – К. : Рад. школа, 1979. – Т. 2. – 670 с.
3. Ушинский К. Д. Пед. статьи 1857-1961 гг. // Собрание сочинений в 11 т. / Константин Дмитриевич Ушинский; [ред. А. М. Еголина, Е. Н. Медынского, В. Я. Струминского]. – М. – Л. : АПН РСФСР, 1949. – Т. 2. – 656 с.
4. Ушинский К. Д. Собр. соч. в 11 т. / Константин Дмитриевич Ушинский; [ред. А. М. Еголина, Е. Н. Медынского, В. Я. Струминского]. – М. – Л. : АПН РСФСР, 1950. –Т. 3. – 645 с.
5. Ушинский К. Д. Собр. соч. в 11 т. / Константин Дмитриевич Ушинский; [ред. А. М. Еголина, Е. Н. Медынского, В. Я. Струминского]. – М. – Л. : АПН РСФСР, 1952. –Т. 7. – С. 252.
6. Ушинский К. Д. Собр. соч. в 11 т. / Константин Дмитриевич Ушинский; [ред. А. М. Еголина, Е. Н. Медынского, В. Я. Струминского]. – М. – Л. : АПН РСФСР, 1950. –Т. 6. – С. 245–265.

В статье освещаются и обобщаются идеи самостоятельности в обучении и воспитании в работах классиков украинской педагогики (К. Ушинский, Б. Гринченко, В. Сухомлинский) и определены направления их использования в подготовке будущего педагога.

Ключевые слова: *формирование и развитие личности, самостоятельность обучения и воспитания.*

The article highlights and generalizes some ideas of independence in the process of training and educating found in the works of Ukrainian classics of Pedagogy (K. Ushynskiy, B. Grinchenko, V. Sukhomlynskiy) and also defines the ways of being used in a would-be teacher training.

Key words: *personality formation and development, independent learning and education.*